

Mateusz Byra, *Powstanie w Judei 66–74 n.e. Wydanie II poprawione i rozszerzone*, Wydawnictwo Atryda 2022, ss. 417

Polska historiografia poświęcona powstaniu żydowskiemu z lat 66–74 nie jest obfita, pomimo wagi pism Józefa dla zrozumienia kontekstu związanego z Nowym Testamentem i przekładów jego dzieł na język polski¹. W konsekwencji książka Mateusza Byry jawi się jako pionierska, ponieważ wypełnia tyleż dojmującą, co zaskakującą lukę w polskim piśmiennictwie. Zapewne spełnia też oczekiwania czytelników, skoro pojawiło się zapotrzebowanie na drugie wydanie. Jest ono znacznie obszerniejsze (417 stron) niż to, które ukazało się ponad 10 lat wcześniej (277 stron)². Autor usunął dostrzeżone w książce błędy, uzupełnił ją o źródła rabiniczne oraz, co jest zupełnie naturalne, o nowsze ustalenia badaczy zajmujących się różnymi aspektami powstania żydowskiego (do roku 2019)³. Z drugiej jednak strony zabrakło w obecnym wydaniu ilustracji i mapek.

We „Wstępie” (s. 9–14) autor prezentuje źródła opisujące żydowskie powstanie. Są to przede wszystkim przekazy literackie, na czele z *Wojną żydowską* Józefa Flawiusza. Wykorzystane zostały również źródła archeologiczne, numizmatyczne i rabiniczne. Co ciekawe, autor nie wspomina o tym, że uwzględnił w swej pracy również teksty epigraficzne, użyteczne do ustalenia losów i karier rzymskich dowódców. Te ostatnie (głównie z *Corpus Inscriptionum Latinarum*) znacząco uzupełniają dyskurs o oficerach zaangażowanych w omawiane wydarzenia. Szczególnie wzbogacające narrację Józefa Flawiusza są ustalenia archeologów, które w istotny sposób uzupełniają niedostatek wiedzy o powstaniu żydowskim, a nawet w kilku miejscach korygują go, ponieważ ten nie miał szczegółowej wiedzy

¹ G. Ricciotti, *Dzieje Izraela*, Warszawa 1956, s. 813–845; A. Krawczuk, *Rzym i Jerozolima*, Poznań 1987, s. 73–84, 109–168; H. Graetz, *Historja Żydów*, t. 1, Warszawa 1990, s. 625–668; idem, *Historja Żydów*, t. 2, Warszawa 1990, s. 5–14 (reprint wyd. z 1939 r.); M. Hadas-Label, *Józef Flawiusz. Żyd rzymski*, Warszawa 1997, s. 51–144; P. Prigent, *Upadek Jerozolimy*, Warszawa 1999, s. 7–66; B. Nowaczyk, *Masada 66–73 n.e.*, Warszawa 2009; S. Sheppard, *Powstanie żydowskie 66–74 n.e.*, Oświęcim 2017; H. Rosen, *Dzieje wojskowości u Żydów. Od czasów najdawniejszych do upadku powstania Bar-Kochby*, Oświęcim 2019 (reprint wyd. z 1937 r.), s. 107–123. Publikacje te mają charakter popularnonaukowy i nie zapoznają czytelnika z niuansami badań nad powstaniem żydowskim.

² *Powstanie w Judei 66–74 n.e.*, Zabrze 2011.

³ Pierwsze wydanie doczekało się jednostronnej recenzji autorstwa J. Kozłowskiego, *Flawiusze a sprawa żydowska*, „*Studia Europaea Gnesnensia*” 2012, 5, s. 338–341.

o wydarzeniach (lub źle zrozumiał treść rzymskich raportów). Można tu wymienić odkrycia, które przyczyniły się do lepszego poznania okoliczności zdobycia miasta Narbata niedaleko Cezarei Nadmorskiej (s. 185–186), losów nadmorskiej Joppy (s. 236), oblężenia Gamali (s. 241, 243–244), upadku położonej niedaleko Jerozolimy osady Khirbet El-Maqatir (s. 277–278), zajęcia Herodionu (s. 348–352) czy wreszcie Masady (s. 354–376). Na uwagę zasługuje wykorzystywanie przekazów rabinicznych, jakkolwiek późnych, to jednak mających wartość, szczególnie w kontekście sytuacji panującej w oblężonej Jerozolimie. Z perspektywy czytelnika polskiego, rzadko mającego do nich dostęp, mogą wydawać się one interesujące.

Obszerny rozdział pierwszy („Geneza i wybuch powstania w Judei”, s. 15–75) poświęcony jest genezie i splotowi wydarzeń, które doprowadziły do buntu Żydów przeciwko władzy rzymskiej. Autor stawia tezę, że głównym czynnikiem, który destabilizował sytuację w Judei, były „napiecia religijno-kulturowe między ludnością żydowską a społecznościami pogańskimi” (s. 20). Jakkolwiek teza ta ma wiele słuszności, to jednak tym, co powodowało napięcia wewnątrz Judei, była w większym stopniu bardzo trudna sytuacja ekonomiczna prowadząca do radykalizmu religijnego (autor wspomina, oczywiście, o nadmiernych, jeśli nie nieznośnych obciążeniach podatkowych, s. 25–28). Oczekiwania mesjańskie, popularne wśród niższych warstw, niosły ze sobą realizację ładu i sprawiedliwości wewnątrz żydowskiej wspólnoty, potem dopiero likwidację opresji zewnętrznej⁴.

Narracja ukazująca wydarzenia, które doprowadziły do wybuchu powstania, jest sprawna i przejrzysta (s. 49–75), jednocześnie autor stara się poddawać krytyce przekaz Józefa Flawiusza, który jest jedynym do nich źródłem. Jest to możliwe, ponieważ jego narracja jest obszerna i niekiedy spośród jej splotów można wysnuć bardziej prawdopodobną wersję wydarzeń (np. masakra 630 osób z polecenia Florusa, s. 58–60). Autor ukazuje niełatwą sytuację, w jakiej przyszło działać rzymskim prokuratorom, szczególnie ostatniemu z nich, Florusowi. Interesująco przedstawia się rozważania na temat intencji króla Agryppy II w kontekście sytuacji w zbuntowanej Jerozolimie w roku 66 n.e. Władca mógł faktycznie starać się uchodzić za człowieka mającego największy wpływ na mieszkańców miasta i ukrył skalę wrogości Żydów wobec rzymskiego namiestnika. Gdyby opanował sytuację, skierowując zbuntowanych współwyznawców

⁴ Wskazują na to szczególnie M. Goodman, *The Ruling Class of Judaea. The Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66–70*, Cambridge 1995, s. 51–75 oraz S. Mason, *A History of the Jewish War, A.D. 66–74*, New York 2016, s. 200, 584, który potraktował wojnę żydowską z lat 66–74 nie jako powstanie antyrzymskie, lecz wojnę domową. Opis trudnej sytuacji ekonomicznej na terenie Palestyny można znaleźć także w książce K.C. Hanson, D.E. Oakman, *Palestine in the Time of Jesus. Social Structures and Social Conflicts*, Minneapolis 1998, s. 99–129.

na drogę lojalności wobec Rzymu, mógłby, być może, powiększyć swe władztwo o Judeę (s. 66–68).

W kontekście rozdziału omawiającego odpowiedzialność żydowskich elit za wybuch powstania autor zwykle posługuje się terminami „arystokracja” i „notable” (jak również ich współczesnymi synonimami) w odniesieniu do najwyższych warstw społeczeństwa żydowskiego (szczególnie s. 37–46). Co do zasady jest to określenie właściwe, jednak czytelnik w kontekście Judei zyskuje wrażenie, że chodzi o klasycznie rozumianą grupę składającą się przede wszystkim z osób świeckich. W przypadku jednak Jerozolimy, a szczególnie w okresie I w. n.e., można właściwie wyłącznie mówić o arystokracji arcykapłańskiej. Nie dlatego, że innej na terenie tego miasta nie było, ile że Józef i inne źródła o osobach świeckich nie wspominają w kontekście powstania. Wyjątkiem (ale spoza Jerozolimy) był Jan z Gischali pochodzący z Galilei. Z kolei przywódca sykariuszy, Manehem oraz inny przywódca powstańczy, Szymon ben Gioras, wywodzili się z nizin społecznych. Nie można natomiast do grona arystokracji/notabli zaliczać Agryppy II i jego siostry, ponieważ stanowili oni jakościowo oddzielną grupę – monarchów (s. 37, por. 59 „żydowska arystokratka”) – ani członków księżęcej dynastii z Adiabene. Być może zatem lepiej byłoby stosować określenie „arcykapłani” lub „arystokracja kapłańska”, ponieważ odnosi się ono nie tylko do aktualnych arcykapłanów, ale także byłych oraz wszystkich ich męskich potomków. Była to relatywnie liczna i wpływowa grupa arystokratyczna przed i w początkowej fazie powstania (aż do zamordowania Eleazara ben Szymona), a i potem niektórzy z nich są obecni w oblężonej Jerozolimie.

W swojej książce Byra zakłada, że Rzym nie wysłałby do Judei namiestnika, który byłby wrogi Żydom, ponieważ Poppea, mająca wpływ na Nerona, „słynęła z zyczliwości dla Żydów” (s. 49). O ile sympatia kochanki cesarza wobec wyznawców judaizmu nie budzi wątpliwości, to jednak jej wpływ na wysłanie Florusa do Judei nie musi być oczywisty. Wskazuje się na obniżenie rangi zarządców Judei, bowiem pod koniec rządów Klaudiusza i za Nerona wysyłani byli tam ludzie, którzy nie musieli mieć wysokich standardów etycznych i kierowali się przede wszystkim chęcią zysku na przydzielonym sobie obszarze (Marek Antoniusz Felix w latach 52–60 i szczególnie Gesjusz Florus w latach 64–66). Na błędność takiego podejścia może chyba wskazywać fakt, że po zajęciu Jerozolimy zarząd nad Judeą powierzano ludziom stanu senatorskiego (s. 340). Zresztą sam autor ma wątpliwości, czy Florus był osobą właściwą na niełatwe stanowisko prokuratora. Wskazuje on na jego małą znajomość prowincji (49), nazywa go „mściwym” (s. 57, por. 61, 64), dążącym do prowokacji (s. 60), choć też zdejmuje z niego część winy za zaognianie się sytuacji w Jerozolimie i przenosi ją, chyba słusznie, na stronę żydowską (s. 60).

Rozdział drugi („Przeciwnicy – organizacja i uzbrojenie”, s. 76–135) poświęcony został zaprezentowaniu i porównaniu armii rzymskiej i żydowskiej. Legiony omówione zostały nieproporcjonalnie obszerniej (s. 76–126), co wynika ze znacznie większej wiedzy, którą mamy na ich temat, podczas gdy siły żydowskie pozostają nadal mało poznane z braku źródeł (127–135). Czytelnik w tym rozdziale znajdzie omówienie liczebności i składu centurii, kohorty, legionów oraz oddziałów pomocniczych. Dalej zapozna się z procesem rekrutacji i treningu legionistów, życiem obozowym, kwestiami materialnymi, drogą awansu; ponadto dowie się o statusie centuriona, trybuna, prefekta i legata. W części poświęconej uzbrojeniu największej uwagi zostaje poświęcone nie tyle uzbrojeniu legionisty, ile machinom miotającym i niszczycielskim oraz budowiom oblężniczym. Natomiast opis sił żydowskich pozostaje w kontraście, odnosząc się do żydowskiej nieporadności w organizacji armii i słabości uzbrojenia, ograniczeń religijnych w porównaniu z rzymskim profesjonalizmem i kompleksowym podejściem do spraw oręża. Obecność tego rozdziału jest nowatorskim zabiegiem w publikacjach poświęconych powstaniu żydowskiemu, jednak uzasadnionym, ponieważ znaczna część narracji głównego źródła do jej dziejów – *Wojny żydowskiej* Józefa Flawiusza – jest właściwie opisem rzymskiego podboju Galilei, Idumei i Judei, a przede wszystkim oblężenia Jotapaty, Gamali, Jerozolimy, Macherontu i wreszcie Masady. Dzięki temu czytelnik, mając w pamięci omawiany rozdział, będzie lepiej rozumiał pojawiające się na dalszych kartach książki terminy i opisy.

W następnej części publikacji („Działania wojenne w 66 r.”, s. 136–202) ukazana jest pierwsza faza powstania, w której Żydzi rozbili rzymski garnizon na terenie Jerozolimy i nieoczekiwanie odnieśli sukces nad siłami dowodzonymi przez Cestiusza Gallusa. Autor podkreśla beczynność prokuratora Judei, Florusa, brak przygotowania rzymskich garnizonów na wybuch powstania w Judei i wreszcie spóźnioną i nieprzygotowaną reakcję legata Syrii, Cestiusza Gallusa na bunt w prowincji. W rozdziale mowa jest także o wojnie domowej pomiędzy sykariuszami na czele z Menahemem a stronnictwem arystokracji kapłańskiej, któremu przewodził Eleazar ben Ananiasz. Interesująco przedstawiają się cele polityczne tego ostatniego, bowiem mógł on dążyć do utrzymania autonomicznego państwa żydowskiego. Nie był przy tym, jak twierdzi Józef Flawiusz, człowiekiem o prorzymskich sympatiach (s. 184–185). Po omówieniu działalności Józefa Flawiusza w Galilei Byra przechodzi do dokładnego opisu bitwy pod Askalonem. Bitwa, w której Żydzi stracili blisko 20 tysięcy żołnierzy i dwóch doświadczonych dowódców w starciu z niewielkim kilkusetosobowym oddziałem doświadczonej konnicy rzymskiej, miała jego zdaniem zaważyć na losach powstania, bowiem w jej efekcie zabrakło

sił, które mogły przyjść na odsiecz Galilei w późniejszym czasie. Ponadto klęska ta osłabiła wiarę przywódców powstania w sens walki ofensywnej i skłoniła ich do biernego oczekiwania za murami na dalszy bieg wypadków (s. 202). Jednakże można zapytać, czy tak słabo przygotowane siły żydowskie, chociaż liczne, pokonane nieznacznymi zasobami rzymskimi, sprostałyby potężnej sile dowodzonej przez Wespazjana?

W rozdziale czwartym („Ofensywa armii Wespazjana w 67 r.”, s. 203–249) autor ukazuje, opierając się na źródłach pisanych i epigraficznych, kulisy nominacji Wespazjana na stanowisko dowódcy wojsk w zbuntowanej Judei oraz jego dalsze poczynania organizacyjne. Następnie przedstawia wstępną fazę działań rzymskiego wodza przeciwko miastom w Galilei, z których jedne, jak Sefforis, Tyberiada czy Gischala, poddawały się bez walki, inne, jak Jotapata, Jafa bądź Gamala, padały po oblężeniu czy przegranej bitwie pod swoimi murami (Tarichea). Ten okres walk pozwolił autorowi na pewne spostrzeżenia, zgodnie z którymi Rzymianie górowali taktyką i uzbrojeniem oraz zyskiwali przewagę psychologiczną poprzez stosowanie terroru, natomiast Żydzi wykazywali się „fatalną organizacją obrony”, „nadmierną brawurą i słabym dowodzeniem na szczęblu taktycznym” s. 249.

Kolejny rozdział („Odroczony wyrok – powstanie w latach 68–70”, s. 250–283) obejmuje wprawdzie dłuższy okres wojny, ale jego niewielka objętość wynika z ustania działań armii Wespazjana, który czekał na rozstrzygnięcia w walce o tron cesarki w Rzymie. Brak presji za sprawą relatywnie niewielkiej aktywności Rzymian stworzył dogodną okazję do tego, by rozgorzały wewnętrzne konflikty w Jerozolimie. Autor klarownie ukazuje kulisy obalenia nieporadnego Ananosa przez bardziej radykalnego Eleazara ben Szymona i późniejsze walki pomiędzy tym ostatnim z Janem z Gischali i Szymonem bar Giorasem, z których każdy stał na czele własnych sił zbrojnych. Chociaż autor zależny jest w sposób nieunikniony od narracji Józefa Flawiusza, to nie jest wobec niej bezkrytyczny.

Opis oblężenia i zdobycia Jerozolimy przedstawia rozdział szósty („Oblężenie Jerozolimy w 70 r.”, s. 284–339). Autor koncentruje się na aspekcie militarnym oblężenia, co wydaje się naturalne, ale także wynika z ogólnych założeń książki, by skupić się w większym stopniu na wymiarze militarnym konfliktu (stąd obecność wspomnianego już drugiego rozdziału o armii rzymskiej i żydowskiej). Klarownie ukazuje on stan sił rzymskich i żydowskich pod murami Jerozolimy, Tytusa jako dowódcę oraz kolejne etapy zdobywania murów przez legionistów. Była okazjonalnie zatrzymuje narrację, by przedyskutować kwestie wynikające z niekonsekwencji właściwych narracji Józefa Flawiusza lub uzupełnić ją szczególnie o przekazy rabiniczne. Mniej jest odwołań do ustaleń archeologicznych, ponieważ Jerozolima objęta jest licznymi ograniczeniami

wynikającymi z urbanizacji lub zakazów religijnych, które utrudniają lub wręcz uniemożliwiają prace archeologiczne.

Rozdział ostatni („Działania wojenne 71–74 r.”, s. 340–379) czyni za-
dość czytelnikom oczekującym wzbogacenia narracji Józefa Flawiusza
ustaleniami archeologów. Po nakreśleniu realiów zaprowadzonych przez
Rzymian w Judei i cesarstwie (*fiscus Judaicus*, polityka tolerancji religijnej)
autor szczegółowo dyskutuje opisy zajęcia twierdzy Herodionu, a potem
oblężenia i zdobycia Macherontu, a szczególnie Masady. Narracja Józe-
fa Flawiusza jest tutaj szczuplejsza, ponieważ nie był świadkiem opi-
sywanych wydarzeń. Przebywając w Rzymie opierał się na rzymskich
raportach wojskowych z działań oblężniczych, a w konsekwencji mógł
niedokładnie je zrozumieć, bowiem biegła znajomość łaciny u żydowskie-
go historyka jest nieoczywista. Odkrycia archeologiczne mają charakter
korygujący narrację Józefa w przypadku oblężenia Herodionu, Mache-
rontu i Masady.

W krótkim zakończeniu (s. 380–383) autor rekapitułuje swe najważ-
niejsze wnioski odnośnie do opisywanych wypadków. Nieuniknioną
konstatacją jest olbrzymia dysproporcja w potencjale wojskowym wal-
czących stron w sferze organizacyjnej, wyszkolenia, wyposażenia i wresz-
cie liczebności wojsk. Nie bez znaczenia było doświadczenie wojskowe,
szczególnie Wespazjana i jego oficerów, w zestawieniu z licznymi błę-
dami, które popełnili Żydzi. Książka Byry jest próbą ukazania dziejów
powstania przeciw Rzymianom z największym naciskiem na aspekt mi-
litarny. Może to być ukłon w stronę polskiego czytelnika, który zainte-
rowany jest najbardziej zagadnieniami wojskowymi świata antycznego,
na co wskazuje spora liczba studiów zarówno rodzimych autorów, jak
i tłumaczeń poświęconych zwłaszcza zmaganiom rzymskich legionów.

Książkę zamyka obszerna bibliografia (s. 384–404), która uwzględnia
przede wszystkim prace anglojęzyczne (obecnie dominujące w omawianej
tematyce) oraz przydatne „Indeks postaci starożytnych” i „Indeks nazw
geograficznych i etnicznych” (s. 405–417). Wykorzystanie wszystkich
studiów i przyczynków opartych na analizie dzieł Józefa Flawiusza jest
właściwie niebywale trudne nawet w kontekście samego powstania ży-
dowskiego: jego rozlicznych i złożonych przyczyn, przebiegu i skutków.
Po części dzieje się tak dlatego, że pogłębia i ulega zaawansowaniu analiza
pism Józefa Flawiusza, a także znacząco przybywa publikacji prezentu-
jących wyniki prac archeologicznych. Warto podkreślić, że książka jest
napisana potoczystym stylem, co jest jej wielką zaletą. Obecne nieliczne
kolokwializmy nie rażą. Wręcz przeciwnie. Ich obecność nadaje książ-
ce lekkości literackiej. Pozostaje to w zgodzie z przyjętą formułą pracy,
która oscyluje pomiędzy podejściem popularnonaukowym a próbą po-
stawienia własnych wniosków badawczych. Polski czytelnik otrzymuje

więc ambitną książkę stanowiącą dla jednych uzupełnienie wiedzy na interesujący temat, dla innych natomiast potencjalne wprowadzenie do studium nad powstaniem żydowskim.

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

- Goodman M., *The Ruling Class of Judaea. The Origins of the Jewish Revolt against Rome A.D. 66–70*, Cambridge 1995.
- Graetz H., *Historja Żydów*, t. 1–2, Warszawa 1990 (reprint wyd. z 1939 r.).
- Hadas-Label M., *Józef Flawiusz. Żyd rzymski*, Warszawa 1997.
- Hanson K.C., Oakman D.E., *Palestine in the Time of Jesus. Social Structures and Social Conflicts*, Minneapolis 1998.
- Kozłowski J., *Flawiusze a sprawa żydowska*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2012, 5.
- Krawczuk A., *Rzym i Jerozolima*, Poznań 1987.
- Mason S., *A History of the Jewish War, A.D. 66–74*, New York 2016.
- Nowaczyk B., *Masada 66–73 n.e.*, Warszawa 2009.
- Prigent P., *Upadek Jerozolimy*, Warszawa 1999.
- Ricciotti G., *Dzieje Izraela*, Warszawa 1956.
- Rosen H., *Dzieje wojskowości u Żydów. Od czasów najdawniejszych do upadku powstania Bar-Kochby*, Oświęcim 2019 (reprint wyd. z 1937 r.).
- Sheppard S., *Powstanie żydowskie 66–74 n.e.*, Oświęcim 2017.

Wojciech Bejda

(Pomeranian University in Słupsk, Poland)

<https://orcid.org/0000-0003-1581-9628>

e-mail: wojciech.bejda@upsl.edu.pl

PUBLICATION INFO				
			e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060	
THE AUTHOR'S ADDRESS: Wojciech Bejda, the Institute of History of the Pomeranian University in Słupsk, 22a Arciszewskiego Street, Słupsk 76-200, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History of the Pomeranian University in Słupsk				
SUBMITTED: 2023.11.02	ACCEPTED: 2024.02.05	PUBLISHED ONLINE: 2024.10.22		
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE E-mail: reshistorica@umcs.pl		
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS		 EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES		